

Π. Πυρπυρής, Η ΠΕΙΝΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ - ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιγραφή του σεναρίου.....	2
Η αποτύπωση της πείνας σε φωτογραφίες και εικαστικά έργα – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α	6
Οι κάρτες χωρισμού των ομάδων εργασίας – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β	14
ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 1- ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ	16
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΑΡΤΕΣ	21
ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 2 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ	23
Οδ. Ελύτης, <i>Άξιον Εστί – Τα Πάθη</i> – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε	30
ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 3 - ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ ...	31
Απόσπασμα από τη <i>Ρωμιοσύνη</i> του Γ. Ρίτσου – ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ	39

Περιγραφή του εργαστηρίου

Σκοπός του εργαστηρίου είναι να πληροφορήσει τους μαθητές για τη διατροφική κρίση που δοκίμασε τον ελληνικό λαό κατά την περίοδο της Κατοχής, να καταδείξει τις δυσκολίες που ενίοτε αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι σε περίοδο πολέμου, αλλά και τις δυνάμεις αντίστασης που εμφανίζουν.

Με μια σειρά βιωματικών δραστηριοτήτων οι μαθητές μεταφέρονται στην Ελλάδα εκείνης της εποχής, παρακολουθούν την εμφάνιση και τις συνέπειες του λιμού, βιώνουν την απελπισία και τον τρόμο, αναπτύσσουν ενσυναίσθηση, εκφράζουν τα συναισθήματά τους, ανακαλύπτουν το ρόλο που παίζει η Ιστορία στη ζωή μας, αποκτούν ιστορική συνείδηση.

Ευελπιστούμε πως με το παρόν εργαστήριο αυτό θα βοηθήσουμε να τους μαθητές/τριες αναγνωρίσουν τις συνέπειες που επέφερε η πείνα για να μπορέσουν να αντιστρατευτούν στη δημιουργία συνθηκών που καταρρακώνουν θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες - ιδίως από τη στιγμή που η περίπτωση της συγκεκριμένης πείνας δεν είναι μοναδική – και, γενικά, να υιοθετήσουν ενεργό και υπεύθυνη στάση απέναντι στα προβλήματα και τις απαιτήσεις των καιρών.

Στόχοι:

- Να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές/τριες τα αίτια του λιμού.
- Να έρθουν αντιμέτωποι με τα προβλήματα που η πείνα επέφερε στην καθημερινή ζωή και στις σχέσεις των ανθρώπων και να βιώσουν το αίσθημα της στέρησης.
- Να προβληματιστούν σχετικά με τη δύναμη της Ιστορίας να καθορίζει τις ζωές και τη μοίρα μας.
- Να αποκτήσουν ιστορική συνείδηση και να αναπτύξουν δεξιότητες ενσυναίσθησης.
- Να ενθαρρυνθούν ώστε να υιοθετούν συμπεριφορές που προάγουν τις δημοκρατικές αξίες και την ειρηνική συνεννόηση μεταξύ των λαών.
- Να αποκτήσουν συνείδηση της κοινωνικής και πολιτικής τους ευθύνης για τη διατήρηση και υποστήριξη της ειρήνης.

Προτεινόμενη διάρκεια: Δύο διδακτικές ώρες

Υλικά και Μέσα:

- Σχολικός πίνακας
- Χάρτης της Ελλάδας σε απλή ή διαδραστική μορφή
- Βιντεοπροβολέας
- Σύνδεση στο διαδίκτυο

Προϋπάργουσα γνώση

Απαραίτητη για την επιτυχία του εργαστηρίου θεωρείται η εκ μέρους του εκπαιδευτικού γνώση και εμπειρία/αντίληψη της περιόδου που προσεγγίζεται (ιστορική γνώση, ιστορική κουλτούρα, επαγγελματική εμπειρία) καθώς και η γνώση του για το πνευματικό κεφάλαιο και πολιτισμικό περιβάλλον των μαθητών/τριών του, πάνω στα οποία θα «οικοδομηθεί» η διδασκαλία (κοινωνικός εποικοδομητισμός). Οι μαθητές/τριες θα πρέπει να γνωρίζουν τα βασικά γεγονότα του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου.

Αφόρμηση

Ο εκπαιδευτικός, αφού προβάλλει το βίντεο που τιτλοφορείται «Πείνα στον κόσμο» (διάρκειας 2:21 λεπτών - διαθέσιμο στη διεύθυνση https://www.youtube.com/watch?v=UBWh7_kfF8c) καλεί τους μαθητές να αναρωτηθούν αν η πείνα είναι ένα σύγχρονο μείζον πρόβλημα που αφορά τις χώρες του λεγόμενου *Τρίτου Κόσμου*, ή αν είναι δυνατόν να εμφανιστεί σε οποιαδήποτε χώρα κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες. Έπειτα τους προτρέπει να σκεφτούν αν οι Έλληνες έχουν κατά τον 20^ο αιώνα υποφέρει από λιμό και, αν ναι, πότε συνέβη αυτό. Περιττό να σημειωθεί ότι σε περίπτωση που η τάξη αγνοεί την κατοχική πείνα στη χώρα μας, ο εκπαιδευτικός με κατάλληλες ερωτήσεις «οδηγεί» τους μαθητές στην περίοδο της Κατοχής. Τους ενημερώνει, επίσης, ότι ο λιμός στη χώρα μας ήταν τέτοιος που μπορεί να συγκριθεί με τις πρόσφατες κρίσεις και τους λιμούς της Αφρικής.

Στη συνέχεια, προκειμένου η τάξη να οικειωθεί το κλίμα της εποχής, ο εκπαιδευτικός προβάλλει **είτε** απόσπασμα (διάρκειας 5 λεπτών - από το λεπτό 9:54 έως το λεπτό 14:05) από το ντοκιμαντέρ της ET2 «1940 – Γερμανική Κατοχή. Η καθημερινότητα των Ελλήνων» (διαθέσιμο στη διεύθυνση <https://www.youtube.com/watch?v=-7qIP09CNGY>) **είτε** κάποιες από τις φωτογραφίες¹ και εικαστικά έργα που αποτυπώνουν την πείνα στην Ελλάδα την περίοδο της κατοχής (βλ. [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α](#) της παρούσας διδακτικής πρότασης) και ζητά από τους μαθητές να εκφράσουν μονολεκτικά τα συναισθήματα που τους

¹ Ο εκπαιδευτικός καλό θα ήταν να ενημερώσει τους μαθητές ότι οι περισσότερες φωτογραφίες, ιδίως τα πορτρέτα παιδιών και ενηλίκων στα πρόθυρα του θανάτου, προέρχονται από το λεγόμενο «Μαύρο Λεύκωμα» που δημιούργησαν οι φωτογράφοι Βούλα Παπαϊωάννου, η οποία είχε φθάσει στην Ελλάδα εκ μέρους του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, και του χαράκτη Ι. Κεφαλληνού. Οι φωτογραφίες αυτές - πέρα από την καταγγελία της φυσικής εξόντωσης ενός ολόκληρου λαού από την πείνα- ήταν “στρατευμένες” σ’ έναν συγκεκριμένο στόχο (να σταλούν τρόφιμα στην Ελλάδα), γι’ αυτό απεικόνιζαν πάντα πρόσωπα χωρίς να προβαίνουν σε κανενός είδους γενίκευση. Έτσι, γινόταν απόλυτα κατανοητό ότι η αξία της ανθρώπινης ζωής μικραίνει όσο περισσότερο διαρκεί ο πόλεμος και ότι οι συνέπειες των πολέμων είναι εξαιρετικά επώδυνες και με μεγαλύτερη διάρκεια από εκείνες των μαχών. Την απόγνωση για το παράλογο θέαμα που κλείνεται στις σελίδες του λευκόματος δηλώνουν, αντί προλόγου, οι στίχοι από το θρήνο της Εκάβης στις Τρωάδες του Ευριπίδη: «Τι με χρι σιγάν; Τι δε μη σιγάν; Τι δε θρηνήσαι;» Βλ. Σ. Κωνσταντινίδου, *Η εικόνα του παιδιού στο φωτογραφικό έργο της Βούλας Παπαϊωάννου*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, Τομέας Παιδαγωγικής, Μεταπτυχιακός Κύκλος Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 64-66 και Φάνης Κωνσταντίνου, «Βούλα Παπαϊωάννου – η φωτογράφος της Κατοχής», εφημερίδα «Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», Επτά ΗΜΕΡΕΣ, Σάββατο-Κυριακή 28-29 Οκτωβρίου 1995.

προκαλούν. Τις απαντήσεις τους τις σημειώνει στον πίνακα πληροφορώντας τους ότι, παρόλο που οι ελλείψεις σε τρόφιμα ήταν ορατές ήδη από την άνοιξη του 1941 (τότε άρχισε η διάθεση με δελτίο βασικών αγαθών όπως το ψωμί, το ρύζι, το λάδι και η ζάχαρη), ελάχιστοι πίστευαν πως από το φθινόπωρο οι ελλείψεις θα μεταβάλλονταν σε λιμό και πως οι θάνατοι από την πείνα θα ήταν η πρώτη μαζική εμπειρία των Ελλήνων, μια εμπειρία που ταυτίστηκε με την Κατοχή και σημάδεψε τις ζωές εκατοντάδων χιλιάδων.

Χωρισμός των μαθητών σε ομάδες

Για τον χωρισμό της τάξης σε 4 ομάδες εργασίας ο εκπαιδευτικός, χρησιμοποιώντας τις κάρτες που παρατίθενται στο [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β](#), καλεί τους μαθητές να επιλέξουν τυχαία από μία. Οι κάρτες περιέχουν: α) μια συνταγή από την περίοδο του λιμού, β) το τραγούδι των Δ. Γκόγκου – Μπαγιαντέρα («Του Κυριάκου του γαιδούρι»), γ) μία μαρτυρία του Γ. Θεοτοκά και δ) στατιστικούς πίνακες θανόντων από τη διατροφική κρίση στην Ελλάδα του 1941-44.

Δραστηριότητα 1

Οι μαθητές – ιδίως μετά την ανάγνωση των Καρτών, οι οποίες μπορεί να αξιοποιηθούν από τον εκπαιδευτικό για σχολιασμό – έχουν προετοιμαστεί συναισθηματικά και πνευματικά ώστε να διερευνήσουν τα αίτια του λιμού.

Όση ώρα ένας από τους μαθητές μοιράζει τα Φύλλα Εργασίας της δραστηριότητας 1 που αντιστοιχούν σε καθεμιά από τις τέσσερις ομάδες εργασίας, ο εκπαιδευτικός ρωτά τους υπόλοιπους μαθητές τι κατά την άποψή τους προκάλεσε την πείνα στην Κατοχή (ιδεοθύελλα). Τις απόψεις που διατυπώνονται εκπαιδευτικός τις ταξινομεί στον πίνακα. Στη συνέχεια καλεί τις ομάδες να μελετήσουν τα φύλλα εργασίας και να παρουσιάσουν με συντομία στην ολομέλεια τους λόγους για τους οποίους σημειώθηκε ο λιμός κατά την περίοδο της Κατοχής. (Τα Φύλλα Εργασίας της δραστηριότητας αυτής - που αντιστοιχούν ένα για κάθε ομάδα - παρατίθενται στο [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ](#))

Δραστηριότητα 2

Οι μαθητές καλούνται να κατανοήσουν τη συναισθηματική κατάσταση των ανθρώπων την περίοδο της διατροφικής κρίσης στη χώρα μας. Μετά τη πραγμάτευση των πηγών που περιέχονται στα Φύλλα Εργασίας της δραστηριότητας τούτης (βλ. [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ](#)), κάθε ομάδα επιλέγει έναν εκπρόσωπο, ο οποίος θα καθίσει σε μία από τις τέσσερις καρέκλες που έχουν τοποθετηθεί στο κέντρο της αίθουσας με τρόπο που να σχηματίζουν έναν μικρό κύκλο. Από την καρέκλα αυτή ο κάθε εκπρόσωπος θα συστηθεί, θα διαβάσει την επιστολή που έγραψε η ομάδα του και θα απαντήσει σε πιθανές ερωτήσεις των υπολοίπων μαθητών σχετικά με τη ζωή και τα συναισθήματά του.

Οι εκπρόσωποι των ομάδων θα παραμείνουν στις νέες τους θέσεις, ώστε με την προτροπή του εκπαιδευτικού να «δώσουν τον τόνο» στο άσμα δ' «Ένα το χελιδόνι» (από το *Άξιον Εστί – Τα Πάθη* του Οδ. Ελύτη) που ο εκπαιδευτικός θα καλέσει με το

Π. Πυρπυρή, Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)

πέρας των αναγνώσεων να το τραγουδήσει όλη η τάξη. Οι στίχοι παρατίθενται στο [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε](#)). Εναλλακτικά, ο εκπαιδευτικός μπορεί να προβάλει ένα απόσπασμα από την ταινία των Αλ. Σακελλάριου – Χρ. Γιαννακόπουλου «Οι Γερμανοί ξανάρχονται» (προτείνεται η σκηνή όπου στους ήρωες έχει σερβιριστεί κρέας, πιθανώς του πειναλέου σκύλου Φλοξ). Η ταινία είναι διαθέσιμη στη διεύθυνση <https://www.youtube.com/watch?v=VKQaVTCodls>

Δραστηριότητα 3

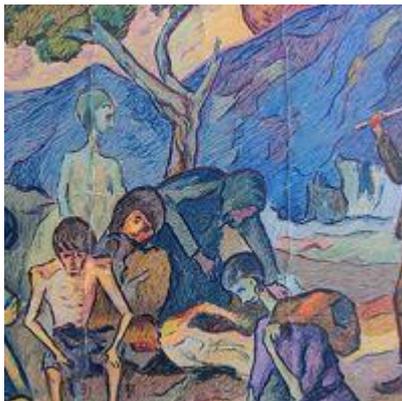
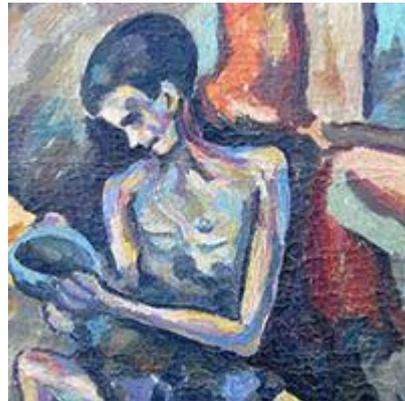
Οι ομάδες καλούνται τώρα με βάση τις πηγές που περιέχονται στα Φύλλα Εργασίας αυτής της δραστηριότητας (βλ. [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ](#)) να παρουσιάσουν είτε ένα δρώμενο είτε μια παγωμένη εικόνα (ταμπλό βιβάν) που να αποδίδει τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίστηκε ο λιμός. Σημειωτέον ότι, παρότι θίγονται τα συμπτώματα ανομίας που επέφερε ο λιμός, στο επίκεντρο των πηγών που παρατίθενται στα φύλλα εργασίας βρίσκεται η οργάνωση συσσιτίων, μα και η επιθυμία – ιδίως μετά το καλοκαίρι του 1942 – για ζωή και το όραμα για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας.

Μετά το πέρας των παρουσιάσεων των ομάδων ο εκπαιδευτικός προβάλλει το απόσπασμα από τη *Ρωμοσύνη* του Γ. Ρίτσου «Σώπα όπου να ‘ναι...» και διαγράφει με ένα Χ τα αρνητικά συναισθήματα που είχε σημειώσει στον πίνακα κατά την αφόρμηση. Το μελοποιημένο ποίημα βρίσκεται στη διεύθυνση <https://www.youtube.com/watch?v=qLn0B2jI3nM> και οι στίχοι παρατίθενται στο [ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ](#). Εναλλακτικά, εν είδει συνολικής θεώρησης μπορεί να προβάλει το ντοκιμαντέρ «Η πείνα την περίοδο της Κατοχής», που βρίσκεται στη διεύθυνση https://www.youtube.com/watch?v=4_Vwl2mdMuw.

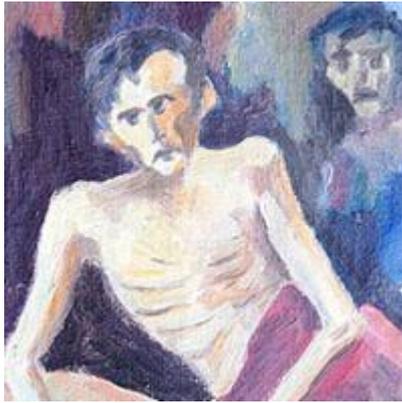
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Χαράλαμπος Στέφος, «Κατοχή - Πείνα»²

² Πρόκειται για 62 έργα, άλλα με κάρβουνο σε χαρτί/χαρτόνι, άλλα σε πανί κάμποι με χρώμα, 3-4, λίγες τέμπρες και μελάνι. Ο καλλιτέχνης άρχισε τη σειρά στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και την ολοκλήρωσε στα μέσα της ίδιας δεκαετίας.

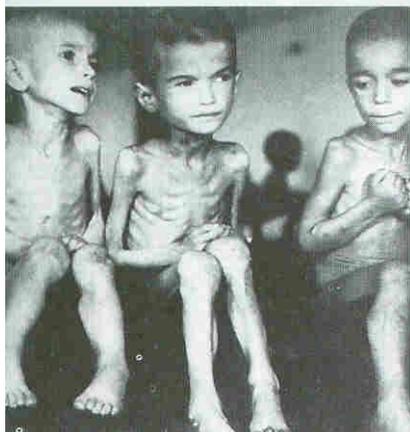
Χ. Στέφος: «Έχοντας βιώσει τα δύσκολα και σκοτεινά χρόνια της Κατοχής, θεωρώ δικαίωμα, αλλά ταυτόχρονα και χρέος μου, να μεταδώσω στις νέες γενιές, αλλά και σ' αυτές που θα 'ρθουν, εικόνες, συναισθήματα και μηνύματα ενός ολόκληρου λαού που αγωνίστηκε, πάλεψε σκληρά για την απελευθέρωση του και έπειτα από τη θυσία και την αυτοθυσία πολλών συνανθρώπων μας την πέτυχε. Εγώ ήμουν παιδί τότε, αλλά οι σκληρές εικόνες και ο συνεχής φόβος από το ρυθμικό πάτημα της μπότας του κατακτητή κι απ' τον ήχο των αεροπλάνων έχουν τυπωθεί βαθιά στην ψυχή μου. Έντονο και αξεπέραστο βίωμά μου στάθηκε η πείνα κι ο ανελέητος αγώνας για επιβίωση.

Κι επειδή θεωρώ το παρόν και το μέλλον άρρηκτα συνδεδεμένο με το παρελθόν, αποφάσισα να αποτυπώσω τα συναισθήματα και τα βιώματα αυτής της σκληρής εποχής πάνω στον μουσαμά. Για να θυμάμαι εγώ και οι συνομήλικοί μου, για να μαθαίνουν οι νέοι και οι μεταγενέστεροι. Γιατί μια εικόνα ισοδυναμεί με χίλιες λέξεις και αποδεσμεύει συναισθήματα. Νιώθω συνάμα άτυχος και τυχερός που έζησα αυτά τα χρόνια. [...] Εύχομαι να μην ζήσουν τα παιδιά μας τέτοιες δύσκολες στιγμές. Εύχομαι, όμως, ταυτόχρονα, να μάθουν να αποκτούν αξίες και ιδανικά σε σωστούς δρόμους, έστω κι αν είναι δυσκολοδιάβατοι και μακριοί. Η ζωή άλλωστε, κερδίζεται, δεν χαρίζεται».

Πηγή: <http://charalabosstefos.gr>

Τα παιδιά ήταν τα πρώτα θύματα του χειμώνα του '41.

Σχέδιο του Ορέστη Κανέλλη

Σχέδιο του Ι. Κεφαλληνού

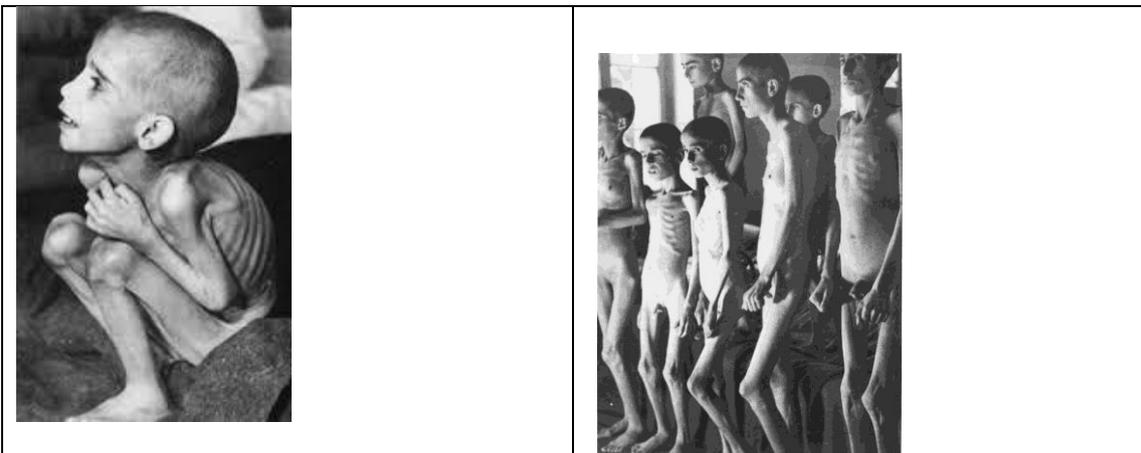
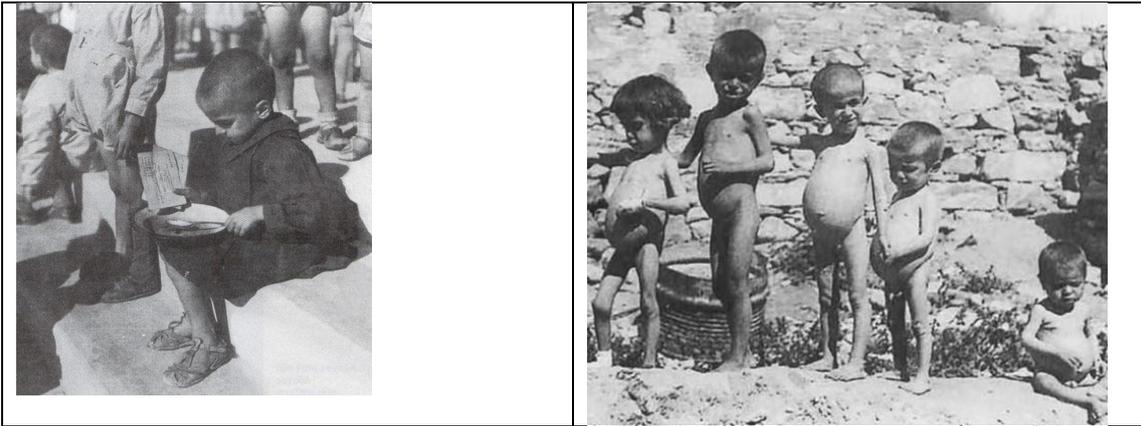

▲ Σκουπίδια του 1941 ~ GARBAGE-1941
 Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη
http://sendec.blogspot.gr/2009/10/blog-post_28.html

◀ Κατοχή, Αθήνα. Περαστικοί βοηθούν
 άνθρωπο που σωριάστηκε από την πείνα.
 Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής
 και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.
<http://www.fhw.gr/chronos/14/gr/general/gallery/index.html>

▶ Άντρας, εξαντλημένος από την πείνα, σε δρόμο της Αθήνας.
Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος.
<http://www.fhw.gr/chronos/14/gr/general/gallery/index.html>

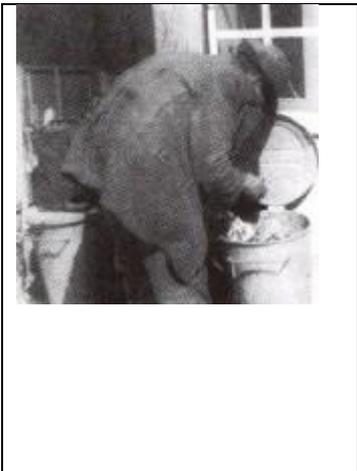
▶ Δεν το θέλω. Σκότωσες τον μπαμπά μου!
"YOU KILLED MY DADDY"
Σκίτσο του Φωκίωνα Δημητριάδη
http://sendec.blogspot.gr/2009/10/blog-post_28.html

▶ Μεταφορά νεκρών από αστία.
Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.
<http://www.fhw.gr/chronos/14/gr/general/gallery/index.html>

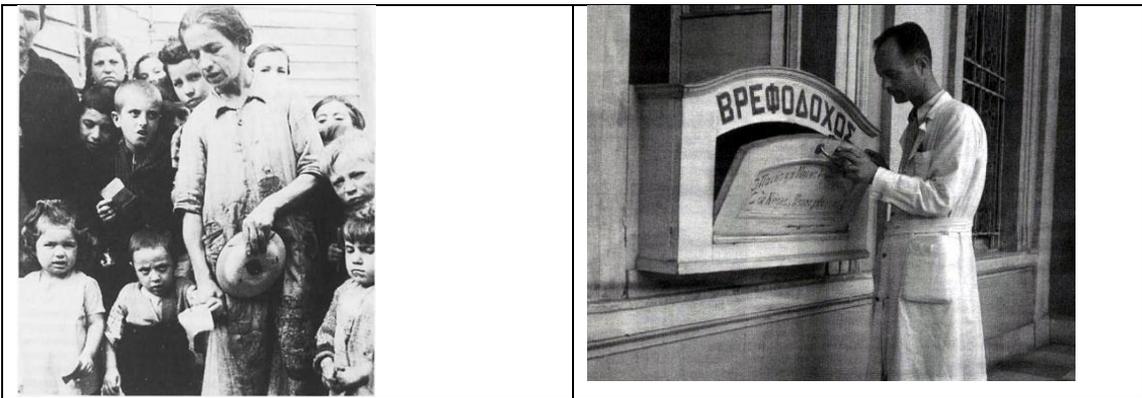
▶ Μεταφορά νεκρών από αστία.
Αθήνα, Φωτογραφικό Αρχείο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.
<http://www.fhw.gr/chronos/14/gr/general/gallery/index.html>

Εικόνες εξαθλίωσης και θανάτου.

Γρήγορη ταφή, χωρίς παπάδες και χωρίς συγγενείς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΚΑΡΤΑ Α – ΟΜΑΔΑ 1

Του Κυριάκου το γαϊδούρι
Στίχοι , Μουσική κι ερμηνεία : Δημήτρης Γκόγκος, Μπαγιαντέρας

Του Κυριάκου το γαϊδούρι
το `χαν όλοι τους για γούρι,
σαν γυρνούσε στο παζάρι
το `χαν για κρυφό καμάρι.
Με κουδούνια στολισμένο,
λαχανίδα φορτωμένο,
μες στις γειτονιές γυρνούσε,
ταλαράκια οικονομούσε.
Το είχε σαν μικρό παιδάκι
και γι' αυτό το `χει μεράκι.
Του το σφάζαν ένα βράδυ
για μοσχάρι στο σκοτάδι.
του το σφάζαν ένα βράδυ
με την πείνα την μεγάλη.
Τώρα μοναχός στους δρόμους
τα καλάθια του στους ώμους
διαρκώς παντού κοιτάζει,
το γαϊδούρι του φωνάζει.

ΚΑΡΤΑ Β – ΟΜΑΔΑ 2

22 Νοεμβρίου 1941

*Το θέαμα ανθρώπων που πέφτουν στο δρόμο από την πείνα έχει
γίνει κάτι απλό, καθημερινό. Μερικοί στέκονται, προσπαθούν
να βοηθήσουν με κάτι φαγώσιμα ή με λίγα χρήματα, ζέροντας
πόσο ασήμαντη είναι η βοήθειά τους. Οι περισσότεροι κάνουν
πως δε βλέπουν. Με τι εκπληκτική ευκολία γίναμε αναίσθητοι!
Σε ορισμένες στιγμές νιώθω τόση ντροπή, σα να ήμουνα εγώ ο
υπεύθυνος για ό,τι συμβαίνει.*

Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια Ημερολογίου*, Εστία, Αθήνα 2005.

ΚΑΡΤΑ Γ – ΟΜΑΔΑ 3

Τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής εξαφανίστηκαν από την Αθήνα λόγω του λιμού οι γάτες και οι σκύλοι. Η Αστυνομία συνέλαβε κάποιον που προσπαθούσε να πουλήσει σκύλο σαν ως αρνάκι γάλακτος. Άλλος συνελήφθη να πουλάει κοκκινιστές γάτες στην κατσαρόλα, ενώ μια γάτα ήταν γδαρμένη και την πωλούσε για κουνέλι. Σε κάποια συνοικία της Αθήνας μια γυναίκα έσφαζε σκυλιά, τα μαγείρευε και τα πουλούσε ως φαγητό. Όταν πιάστηκε, είχε μαγειρέψει έναν σκύλο με κολοκυθάκια. Το σκληρό κρέας είχε βάλει σε υποψίες έναν πελάτη που μασούσε το κρέας και δεν

Π. Πυρπυρή, *Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)*

μπορούσε να το καταπιεί. Τον Μάρτιο του 1942 συνελήφθη κάποιος που είχε μαζί του τρεις γαϊδουροκεφαλές και τις πήγαινε σε εστιατόριο.

Ελένη Νικολαΐδου, *Οι συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*, Οξυγόνο, Αθήνα 2011 (Διασκευή).

ΚΑΡΤΑ Δ - ΟΜΑΔΑ 4

ΔΗΛΩΘΕΝΤΕΣ ΘΑΝΑΤΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, 1940-1945 (ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΚΑΙ ΕΤΟΣ)

	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ιανουάριος	960	807	3.096	971	856	916
Φεβρουάριος	547	650	2.802	765	861	1.192
Μάρτιος	727	733	2.738	766	721	926
Απρίλιος	572	683	1.899	592	713	789
Μάιος	644	708	1.467	538	722	814
Ιούνιος	606	753	1.316	601	819	694
Ιούλιος	635	716	1.417	790	912	722
Αύγουστος	544	729	1.143	543	962	686
Σεπτέμβριος	502	853	1.032	483	841	574
Οκτώβριος	536	1.089	1.259	630	772	633
Νοέμβριος	546	1.677	1.294	604	697	608
Δεκέμβριος	760	3.613 ⁴	1.070	708	398	662
	7.309	13.011	20.533	7.991	9.274	9.216

Γενικά, μεταξύ του Οκτωβρίου 1941 και του Οκτωβρίου 1942, σημειώθηκαν 40.000 θάνατοι από αστία μόνο σε Αθήνα και Πειραιά.

Ο πίνακας αντλείται από το: Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χατζηιωσήφ Χρ. - Παπαστράτης Πρ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 1

Ομάδα 1

Αφού μελετήσετε την πηγή που ακολουθεί, να συντάξετε ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους σημειώθηκε ο λιμός κατά την περίοδο της Κατοχής.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η εγχώρια παραγωγή δεν ήταν αρκετή για να θρέψει ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό και να εξασφαλίζει την αυτάρκεια της χώρας σε τρόφιμα και οι εισαγωγές αγαθών εξακολουθούσαν να είναι αναγκαίες.

Όσο πλησίαζε η έκρηξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου τόσο επιδειωνόταν η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Οι τοπικές επιστρατεύσεις, οι στρατιωτικές προπαρασκευές και η εκτέλεση αμυντικών έργων απορροφούσαν ολοένα και περισσότερα αποθεματικά ποσά. Ταυτόχρονα ο κίνδυνος της σύρραξης προξένησε πανικό στον λαό, με αποτέλεσμα την πρωτοφανή αγοραστική κίνηση σε ολόκληρη τη χώρα που εξαφάνισε κάθε διαθέσιμο απόθεμα αγαθών.

Η έκρηξη του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου το 1939 προκάλεσε δυσχέρειες στο εξωτερικό εμπόριο της χώρας, γεγονός που επέφερε αναπόφευκτες συνέπειες στον απαραίτητο εφοδιασμό από το εξωτερικό και κατ' επέκταση στον επισιτισμό του ελληνικού πληθυσμού. Οι εισαγωγές σταμάτησαν εντελώς, ενώ πολλά εργοστάσια έκλεισαν είτε εξαιτίας της έλλειψης πρώτων υλών και καυσίμων είτε λόγω της επιστράτευσης. Η ναυτιλία, που αποτελούσε ζωτικό πόρο για τη χώρα, παρέλυσε, όπως και η αλιεία που απαγορεύτηκε για στρατιωτικούς λόγους. Οι μεταφορές, σιδηροδρομικές και οδικές, περιορίστηκαν στο ελάχιστο.

Με την κήρυξη του πολέμου από τους Ιταλούς ο στρατός, που είχε προτεραιότητα στη διατροφή, απορροφούσε μεγάλο μέρος από τα αποθέματα τροφίμων και έτσι λιγόστευαν συνεχώς οι ποσότητες που απέμεναν για τον αστικό πληθυσμό. Κάθε διαθέσιμο συνάλλαγμα φυλασσόταν για την αγορά πολεμοφοδίων. Σε αυτά ήρθε να προστεθεί η παρατεταμένη ξηρασία που οδήγησε σε μεγάλη μείωση της φθινοπωρινής σποράς (μόνο το 1/10 της κανονικής) αλλά και η έλλειψη σπόρων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και καυσίμων εξαιτίας του πολέμου. Επιπρόσθετα, το 1941 η σοδειά έπεσε στο μισό τόσο εξαιτίας του πολέμου αλλά και εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών. Όλα τα παραπάνω, κι άλλα ακόμη, συνέβαλαν στον λιμό που βασάνισε άλλους από τους Έλληνες από τον χειμώνα του 1941 ως το φθινόπωρο του 1942 και άλλους από το 1942 ως την άνοιξη του 1943.

Γ. Ζαβάκος, «Η πείνα στην Ελλάδα της κατοχής», στο www.istoria.gr (Διασκευή).

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 1

Ομάδα 2

Αφού μελετήσετε την πηγή που ακολουθεί, να συντάξετε ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους σημειώθηκε ο λιμός κατά την περίοδο της Κατοχής.

Κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου το ¼ του πληθυσμού της χώρας μας ήταν άπορο. Με την είσοδο των γερμανικών δυνάμεων στη χώρα τον Απρίλιο του 1941 νέες κατηγορίες απόρων προστέθηκαν στις ήδη υπάρχουσες: οι οικογένειες των ναυτικών που αποκόπηκαν από την Ελλάδα και δεν μπορούσαν να στείλουν χρήματα, οι στρατιώτες από τα νησιά που δεν μπορούσαν για μήνες να γυρίσουν στα σπίτια τους εξαιτίας της έλλειψης μεταφορικών μέσων, οι «βομβόπληκτοι» που είχαν χάσει σπίτια και περιουσίες κατά τη διάρκεια των βομβαρδισμών κ.λπ.. Δεκάδες χιλιάδες ήταν και οι πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία, που οι περισσότεροι κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη. Πώς θα τρέφονταν όλοι αυτοί από τη στιγμή που η εγχώρια παραγωγή όχι μόνο ήταν μικρή αλλά και δεν μπορούσε να φτάσει στις πόλεις, γιατί δεν υπήρχαν μεταφορικά μέσα και διότι οι αρχές κατοχής απορροφούσαν ένα μεγάλο μέρος (περίπου το 40%) της ελάχιστης παραγωγής αγαθών, χωρίς να λογοδοτούν πουθενά.

Ταυτόχρονα, από την ελληνική πλευρά δεν υπήρχε κανένα σχέδιο αναγκαστικής συγκέντρωσης και διανομής τροφίμων. Η κυβέρνηση Τσουδερού (που φεύγοντας από τη χώρα πήρε μαζί της το απόθεμα σε χρυσό της Τράπεζας της Ελλάδας) επιχείρησε το 1941 να οργανώσει μεταφορά σιτηρών στη χώρα, αλλά οι Βρετανοί επέβαλαν αυστηρή απαγόρευση για στρατιωτικούς λόγους. Η κατοχική κυβέρνηση του στρατηγού Γ. Τσολάκογλου δοκίμασε να εφαρμόσει ένα αυτοσχέδιο σύστημα συγκέντρωσης τροφίμων, αλλά απέτυχε παταγωδώς. Παράλληλα, η κυβέρνηση αυτή νόμιζε πως οι αρχές κατοχής δεν θα ξεπερνούσαν ένα ορισμένο όριο στην απόσπαση του εγχώριου προϊόντος σεβόμενες τις αρχές του διεθνούς δικαίου. Όταν στο τέλος του καλοκαιριού του 1942 συνειδητοποίησε πως οι κατακτητές δεν ενδιαφέρονταν για το αν θα κατέρρεε η ελληνική οικονομία, ο λιμός είχε αρχίσει ήδη να θερίζει. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται κάποιες περιοχές από το φθινόπωρο του 1942 και σε άλλες από την άνοιξη του 1943.

Ε. Χεκίμογλου, «Η πολιτική οικονομία του λιμού», εφ. *Ελευθεροτυπία* – Ιστορικά, τχ. 80/ 26 Απριλίου 2001 (Διασκευή).

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 1

Ομάδα 3

Αφού μελετήσετε την πηγή που ακολουθεί, να συντάξετε ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους σημειώθηκε ο λιμός κατά την περίοδο της Κατοχής.

Ενώ οι διεθνείς συνθήκες που είχαν υπογράψει οι Γερμανοί και οι Ιταλοί τούς υποχρέωναν να συντηρούν τα στρατεύματα κατοχής με τους δικούς τους πόρους και όχι εις βάρος της χώρας που υπέταξαν, οικειοποιήθηκαν, μόλις έφθασαν, και με διάφορους τρόπους, όσα τρόφιμα και λοιπά αγαθά βρέθηκαν στις κρατικές αποθήκες, καθώς και τα συναλλαγματικά αποθέματα των τραπεζών, επιταχύνοντας έτσι τον πληθωρισμό. Παράλληλα, συνέχισαν να συγκεντρώνουν αγροτικά προϊόντα για τις ανάγκες του στρατού κατοχής αλλά και για τις ανάγκες των χωρών τους. Ιδιαίτερα οι Γερμανοί, που είχαν και τον τελευταίο λόγο, συστηματικά, από την αρχή της Κατοχής, αλλά ακόμη και στους δραματικούς μήνες του χειμώνα 1941-1942 και αργότερα, συγκεντρώναν σταθερά σημαντικές ποσότητες λαδιού και τις διοχέτευαν στη Γερμανία.

Για τη Γερμανία η Ελλάδα αποτελούσε απλώς στρατηγική βάση για την κύρια επιδίωξή της, το να κερδίσει τον πόλεμο. Δεν την ενδιέφερε, τουλάχιστον στη φάση αυτή, να φροντίσει να μην καταστραφούν οι οικονομικές δομές και το ανθρώπινο δυναμικό της χώρας. Οι Ιταλοί, που είχαν μακροπρόθεσμες βλέψεις και έβλεπαν την Ελλάδα να παραμένει σταθερά στη μεταπολεμική σφαίρα επιρροής τους, ήταν λιγότερο κυνικοί στο θέμα της εκμετάλλευσης των κατακτημένων και δεν ήθελαν να αποξενωθούν τελείως μαζί τους. Ωστόσο, τα ελλείμματα που παρουσίαζε η επιμελητεία τους έκαναν συχνή την προσφυγή στη διαρπαγή ειδών διατροφής και λοιπών αγαθών, την αυθαιρεσία και τις συναλλαγές με τους μαυραγορίτες.

Πάντως καθοριστικός παράγοντας για τις διαστάσεις που πήρε ο λιμός, και ο οποίος δεν μπορεί να αποδοθεί σε εξωγενή αίτια, ήταν η ίδια η δομή της ελληνικής κοινωνίας. Οι μεγάλες ανισότητες που υπήρχαν στην πρωτεύουσα και τις άλλες πόλεις, οι οποίες επλήγησαν, αναπόφευκτα προκάλεσαν και άνιση κατανομή των ανεπαρκών, ούτως ή άλλως, ποσοτήτων τροφίμων που υπήρχαν ή έφθασαν σ' αυτές με την μαύρη αγορά. Από την πείνα πέθαιναν κυρίως άτομα που ανήκαν στις κατώτερες κοινωνικές βαθμίδες. Αλλά και οι εργαζόμενοι γρήγορα πείνασαν, αφού ο καλπάζων πληθωρισμός εξανέμιζε τις απολαβές τους και τα τυχόν μικρά χρηματικά τους αποθέματα.

Το επιτιστικό πρόβλημα πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις και λόγω του βαρύ χειμώνα του 1941-42. Η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται κάποιες περιοχές από το φθινόπωρο του 1942 και σε άλλες από την άνοιξη του 1943.

Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χατζηιωσήφ Χρ. - Παπαστράτης Πρ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2 . Γ2, *Βιβλιόραμα*, Αθήνα 2007, σ. 226-228 (Διασκευή).

Π. Πυρπυρή, Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 1

Ομάδα 4

Αφού μελετήσετε την πηγή που ακολουθεί, να συντάξετε ένα σύντομο κείμενο στο οποίο θα αναφέρετε τους λόγους για τους οποίους σημειώθηκε ο λιμός κατά την περίοδο της Κατοχής, καθώς και τις αντιτιθέμενες απόψεις για τη μαύρη αγορά.

Την περίοδο της Κατοχής επικράτησε σοβαρή διατροφική κρίση σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδος (η Αθήνα υπέφερε από λιμό τον χειμώνα του 1941, άλλες περιοχές, όπως η Ήπειρος, η Μακεδονία και η Πελοπόννησος, υπέφεραν, κυρίως εξαιτίας των μαζικών εκκαθαρίσεων κατά κύριο λόγο τον χειμώνα του 1942-1943, ενώ την πείνα γνώρισαν και νησιά, όπως η Μύκονος, η Σύρος και πολλά άλλα). Η διατροφική κρίση που κυριάρχησε σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής έπληξε τους πάντες, εκτός από τους πολύ εύπορους.

Για τη διατροφική κρίση δεν ευθύνονταν μόνο οι εκτεταμένες επιτάξεις που πραγματοποιήθηκαν από τους κατακτητές. Ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας από τους Άγγλους, που πραγματοποιήθηκε για στρατιωτικούς λόγους και διήρκεσε ένα χρόνο, ήταν ένας από τους σοβαρούς λόγους του λιμού. Κι αυτό γιατί, αν και το 60% του πληθυσμού ήταν τότε αγρότες, η επιβίωσή του εξαρτάτο από τις εισαγωγές τροφίμων. Επιπλέον, η Ελλάδα μετά την παράδοσή της διαιρέθηκε όχι μόνο σε τρεις ζώνες Κατοχής (τη βουλγαρική (Βόρεια Ελλάδα), τη γερμανική (Αθήνα, Κρήτη και ορισμένα νησιά, τμήμα της Μακεδονίας) και την ιταλική (υπόλοιπη Ελλάδα)), αλλά και σε 13 ζώνες στρατιωτικής διοίκησης, μεταξύ των οποίων απαγορευόταν η μετακίνηση ανθρώπων ή προϊόντων. Αυτός ο κατακερματισμός της αγοράς και οι έλεγχοι των τιμών είχαν ως αποτέλεσμα να σταματήσει κάθε είδους νόμιμη εμπορική συναλλαγή, κάτι που οδηγούσε σε ολοκληρωτική εξάρτηση από την τοπική παραγωγή.

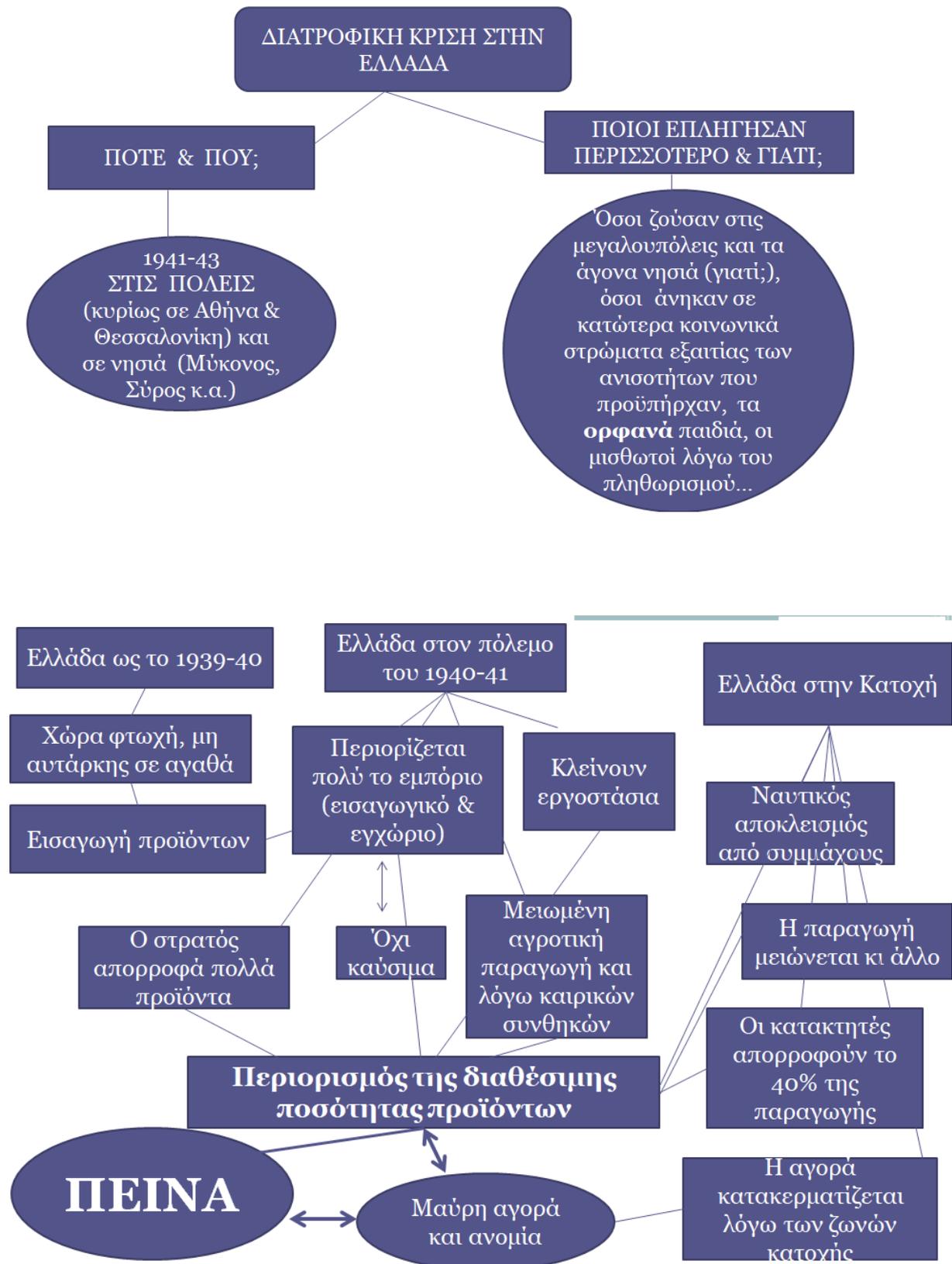
Στο πλαίσιο αυτό, εμφανίστηκε στην Ελλάδα η μαύρη αγορά που δημιουργούσε τεχνητές ελλείψεις τροφίμων. Όλες οι μελέτες καταδεικνύουν πως το γεγονός ότι οι γεωργοί προτιμούσαν να πωλούν τα προϊόντα τους σε ιδιώτες που τα διέθεταν στη συνέχεια, τις περισσότερες φορές, στην μαύρη αγορά, η οποία συντέλεσε δραστικά στις κοινωνικές αλλαγές που επέφερε η Κατοχή. Και τούτο γιατί κάποιες κοινωνικές – επαγγελματικές ομάδες (λ.χ. οι παραγωγοί, οι προμηθευτές τροφίμων κ.α.) πλούτισαν εις βάρος άλλων που αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία προκειμένου να επιβιώσουν.

Ωστόσο, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ο λιμός οφειλόταν στους «μαυραγορίτες». Η μαύρη αγορά ήταν στην ουσία το μόνο μέρος από το οποίο μπορούσε κανείς, πλέον, να προμηθευτεί ορισμένα βασικά αγαθά. Σε αυτήν συμμετείχε αναγκαστικά όλος σχεδόν ο πληθυσμός, είτε ως αγοραστής είτε ως πωλητής, στο βαθμό που ήταν ο μοναδικός χώρος όπου έβρισκε κανείς τροφή. Από την άλλη πλευρά, παρ' όλο που μεγάλο μέρος του πληθυσμού συμμετείχε στην παραοικονομία, κανείς δεν αναγνώριζε τον εαυτό του ως «μαυραγορίτη».

Διασκευασμένα αποσπάσματα από το βιβλίο της Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, μτφρ. Δημήτρης Μιχαήλ, Εστία, Αθήνα 2006.

Π. Πυρπυρή, Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)

Εννοιολογικοί χάρτες

Άλλοι εννοιολογικοί χάρτες:

- - Ποιες οι συνέπειες της πείνας; Ποιους έπληξε περισσότερο και γιατί; Πού ήταν εντονότερες και γιατί;
- Πότε και πώς αμβλύθηκαν οι συνέπειες; Ποιοι είχαν την πρωτοβουλία, πότε, και γιατί; Ποιες οι επιμέρους ενέργειές τους;
- .....

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 2

Ομάδα 1

Διαβάστε τα αποσπάσματα που ακολουθούν και μπειτε για λίγο στη θέση των παιδιών της εποχής εκείνης. Στη συνέχεια γράψτε μια επιστολή προς έναν φίλο σας που κατοικεί σε χωριό, στην οποία: α) να του περιγράψετε τι ζείτε στην πόλη και β) να του ζητάτε ευγενικά να σας βοηθήσει.

A.

Κάθε βράδυ η μητέρα τους έφτιαχνε μια πηχτουλή και άνοστη σούπα, μα ό,τι κι αν πεις, σε χόρταινε κάπως. Την τρώγανε χωρίς ψωμί, μονάχα ο παππούς, που άφηνε πάντα λίγο ψωμί από το μεσημέρι, το μασουλούσε τώρα. Το ψωμί, που παίρνανε με το δελτίο, ήτανε 40 δράμια³ το άτομο. Ήτανε κίτρινο σαν κρόκος αυγού και λασπερό. Ψηνότανε πάνω σε μια λαδόκολλα και, άμα έκανες πως τη βγάζεις, έφευγε μαζί όλη η κόρα κι έτσι αναγκαζόσουν να το τρως με το χαρτί.

- Αν πετάτε το χαρτί, του 'λεγε ο φίλος του ο Σωτήρης, να μου το δίνετε.

Ο Πέτρος ντράπηκε να του πει πως δεν το πετούσανε και του πήγαινε κάθε μέρα το δικό του μερίδιο, δηλαδή το λαδόχαρτο με την κολλημένη κόρα που ο Σωτήρης το καταβρόχιζε λιμασμένα. Η μαμά μοίραζε το ψωμί μόλις το παίρνανε από το φούρνο κι έδινε σε καθέναν τη μερίδα του που την τύλιγε στην πετσέτα του φαγητού. Ο Πέτρος όσο ήτανε σπίτι όλο έτρεχε κι έκοβε ένα κομματάκι και σαν έφτανε η ώρα του φαγητού δεν του περίσσευε μπουκιά. Όλο υποσχότανε στον εαυτό του πως δε θα το αγγίξει, αλλά δεν τα κατάφερνε. [...]

[...] Μια μέρα, μόλις γυρίσανε από το σχολείο, του χτύπησε ο Σωτήρης φουριαστά την πόρτα.

- Τρέχα! Στη γωνιά είναι ένας πεθαμένος..., λένε από την πείνα.

Κατρακύλησαν τις σκάλες και βγήκανε στον δρόμο. Λίγο πιο κάτω από το σπίτι τους ήτανε μαζεμένος κόσμος. Δε βλέπανε τίποτα, σπρώξανε τον κόσμο και περάσανε ανάμεσα. Στα σκαλιά μιας πόρτας ήτανε καθισμένος ένας άντρας, δεν καταλάβαινες αν ήτανε νέος ή γέρος. Μια γυναίκα είχε πάρει το κεφάλι του στην αγκαλιά της και του χτυπούσε το πρόσωπο να τον συνεφέρει. Εκείνος άνοιξε μια στιγμή τα μάτια.

-Τι έχεις; ρώτησε η γυναίκα.

Ο άντρας έβγαλε μια παράξενη φωνή από το λαρύγγι του:

-Πεινάααω....

Η γυναίκα ανέβηκε τότε στο σκαλοπάτι και είπε στον κόσμο με δυνατή φωνή:

-Πεινάει.

Κάποιος του 'βαλε στο χέρι ένα κομμάτι ψωμί από γερμανική κουραμάνα. Μια γυναίκα του 'χώσε στο στόμα μερικές σταφίδες. Σε λίγο βγήκε μια κοπέλα από το διπλανό σπίτι με μισό ποτήρι γάλα.

Ο Πέτρος άφησε το Σωτήρη κι έφυγε. Ένιωσε μια κράμπα στο στομάχι. Στ' αυτιά του βούιζε η βραχνή και απόκοσμη φωνή του άντρα: Πεινάααω. Πήρε ένα δρομάκι στην

³ Περίπου 120 γραμμάρια.

τύχη και περπατούσε. Ήθελε να φωνάξει: Πεινάααω. Τα μάτια του άντρα, σαν άνοιξαν, ήτανε βαθιά μέσα στις κόγχες τους, στηριγμένα στο άπειρο... Έχωσε το χέρι του μέσα στην τσέπη του. .

Ήτανε το λαδόχαρτο με την κόρα που είχε φυλαγμένο για το Σωτήρη. Το 'χωσε με βουλιμία στο στόμα του. Μασούσε καλά καλά το χαρτί και το κατάπινε.

Σαν γύρισε στο σπίτι βρήκε τον Σωτήρη στην εξώπορτα.

-Λένε, πως μπροστά στην εκκλησία πέσανε άλλοι τρεις από την πείνα. Είναι κι ένας αληθινά πεθαμένος...

Άλκη Ζέη, *Ο μεγάλος περίπατος του Πέτρου*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2011, σ. 98-99.

B.

Από τότες που πουλήσαμε τον γάιδαρό μας, τον Ψαρή, σ' ένα χασάπη, ο Μηνάς μου έχασε το κέφι του και το χρώμα του. [...] Μα η ανάγκη είναι που μας έσπρωξε να τον πουλήσουμε. Τι να κάναμε; Πού να βρίσκουμε λεφτά ν' αγοράσουμε στη μαύρη αγορά λίγο ψωμί; Τα παιδιά και όλοι μας πεινούσαμε! Τη νύχτα βογγούσαν τα παιδιά από την πείνα και δεν μπορούσαν να ησυχάσουν! Πουλήσαμε ό,τι είχαμε μέσα στο σπίτι. Ακόμα και τα ξύλινα παραθυρόφυλλα του σπιτιού μας, που χτίσαμε με τόσο κόπο! Ύστερα ο χασάπης του συνοικισμού κάθε μέρα έστελνε τον άνθρωπό του κ' έλεγε στον άντρα μου να του πουλήσει τον Ψαρή. Του έταξε χρυσάφι! Γιατί, όπως και του λόγου ξέρεις, οι χασάπηδες τώρα θησαυρίζουν. Πουλάνε τους σκύλους που σφάζουν για αρνάκι γάλακτος και τους γαϊδάρους για κρέας βοδινό!

Λιλίκα Νάκου, *Η κόλαση των παιδιών*, Εστία, Αθήνα 1999, σ. 214-215.

Γ.

[Στην Τρίπολη] η πείνα μάς χώρισε σε χορτάτους και πεινασμένους, γιατί τα παιδιά που έρχονταν [στο σχολείο] από τα χωριά, τρώγανε πιο πολύ, γιατί πουλάγανε και τις πατάτες τους. Οι της πόλης λιποθυμούσαν μέσα στην τάξη. Έτσι άρχισαν οι πρώτες αφιμαχίες. Θυμάμαι η πρώτη αφιμαχία έγινε ανάμεσα στους χωρικούς και τους αστούς. [...] Δεν ήταν σωστό να είναι χοντροί αυτοί και να τρώνε, ενώ πλάι τους... Αυτό το κατάλαβαν και οι ίδιοι, και έτσι βοηθώντας και τα παιδιά από το χωριό, η τάξη μας πήγε κάπως καλύτερα, αλλά δεν μπορούσαμε να τα πάμε τόσο καλά και με τα μαθήματα. Τελικά μας πήραν το σχολείο οι Ιταλοί και βγάλαμε τα θρανία σε μια αυλή έξω στο ύπαιθρο, με τα χιόνια επάνω. Τι μάθημα να κάνεις;

Γ. Μαλούχος, *Άξιος Εστί. Ο Μίκης Θεοδωράκης αφηγείται τη ζωή του και συνθέτει την ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, Σκάι –Λιβάνη, Αθήνα 2004, σ. 92.

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 2

Ομάδα 2

Με βάση τις φωτογραφίες και τα κείμενα που ακολουθούν να συνθέσετε ένα κείμενο στο οποίο θα αφηγήσθε μια μέρα από την καθημερινή ζωή ενός παιδιού στην Κατοχή την περίοδο της πείνας..

A.

B.

[...] Και την εικοστή έβδομη μέρα δίχως ψωμί [...], η μητέρα μου είχε βγει από το πρωί. Εμείς τα παιδιά καθόμαστε και τα τρία στο κρεβάτι και ζεσταινόμαστε, έλεγα μακάρι να είχαμε τώρα την πουλακίδα στα πόδια μας να μας ζεσταίνει. Τα πουλερικά έχουν θερμοκρασία ανώτερη απ' του ανθρώπου.

Την πουλακίδα μας μάς την είχε χαρίσει η δεσποινίς Σαλώμη, καλή της ώρα εκεί που ζει τώρα, αν και όχι εις τας Αθήνας. Αυτή κάπου είχε ρημάξει ένα κοτέτσι. Την έδωσε της μητέρας μου, να τη βράσεις να πιούνε τα παιδιά το ζουμί, της λέει, γιατί τα βλέπω αδενοπαθή σε λίγο.

Η πουλακίδα είχε ωραία χρώματα, ψηλό λαιμό, ούτε ήξερε αυτή ότι είχαμε Κατοχή. Λέμε εμείς, μαμά μην τη σφάζουμε. Καλά, λέει, άσ' τη να μεγαλώσει λιγουλάκι, να μας βγει και μια μερίδα παραπάνω, μπορεί να γεννήσει και κάνα αυγό. Αυγό όμως φάγαμε μόλις μπήκαν οι Εγγλέζοι ως ελευθερωτές. Κι έτσι την κρατήσαμε κάπου έξι μήνες, την ψευτοταΐζαμε, της έβρισκα και κανένα σκουλήκι εγώ. Τη βγάσαμε για βοσκή, να τσιμπήσει χορταράκι και κανένα ζουζούνι, σε μια παραπλεύρως αλάνα. Την πηγαίναμε και τα τρία αδέρφια μαζί, μη μας ριχτούν και μας την κλέψουν, κουκουλωμένη μάλιστα κάτω από το πανωφόρι του αδελφού μου. Την κουβαλούσαμε στα χέρια σηκωτή, διότι είχε εξαντληθεί και περπατούσε πολύ σπάνια.

Μόλις φτάσαμε εκείνη την ημέρα στην αλάνα, την απιθώνω κάτω για να βρει κανένα σκουλήκι, αυτή έγειρε στο πλευρό και με κοίταζε. Δεν είχε δυνάμεις να σκαλίσει. Της δίνω νερό, το ήπιε με το ζόρι. Λέω, παιδιά το ζωντανό δεν είναι καλά, πάμε σπίτι να προλάβουμε να το σφάζουμε προτού ψοφήσει. Όχι, είπε η μάνα μας, δεν τη σφάζω. Κι έτσι, τ' απογευματάκι πια, η κότα με ξανακοίταξε και πέθανε. Από την πείνα. Τη

σηκώνω, πεθαμένη ήτανε βαρύτερη. Μουρλάθηκες που θα τη θάψεις μου βάζει τη φωνή η δεσποινίς Σαλώμη [...]. Ζεστή είναι ακόμη, άντε μάδα την να τη βράσετε!

Π. Μάτεσις, *Η μητέρα του σκύλου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1990, σ. 22-23.

Γ.

Μερικοί Γερμανοί αξιωματικοί βασάνιζαν τα πιτσιρίκια πετώντας τους αποφάγια από τα μπαλκόνια και παρακολουθώντας τα να τσακώνονται μεταξύ τους. Οι στρατιώτες που έτρωγαν ελιές στο δρόμο προσείλκυαν σμάρια ολόκληρα από παιδιά. Μόλις έφτυνε κάποιος ένα κουκούτσι ελιάς, τα παιδιά ορμούσαν να το πιάσουν: το πιο γρήγορο το έβαζε στο στόμα του και το έγλειφε ώσπου να μείνει το ξύλο.

Μ. Μαζάουερ, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 62.

Δ. [Οι «άλλοι» Γερμανοί]

Πάμε στη στρατώνα πριν φύγουν οι Γερμανοί. Ε, πήγαμε 6-7 παιδιά . Πιτσιρίκια, δέκα χρονών, έντεκα. Δίπλα στο διοικητήριο είναι ένας λάκκος, που ρίχνανε τα σκουπίδια μέσα. Εγώ μπήκα μέσα στα σκουπίδια κι έφαχνα. Ψάχνω, ψάχνω, βρίσκω ένα κομμάτι κασέρι σαν κι αυτό που 'ναι μούγλα. Δίπλα ήτανε η βρύση. Βγαίνω, πιάνω και το πλένω. Πιάνω να κόψω να πούμε να δώσω στον Βαγγέλη, να δώσω στον Νίκο, να δώσω στον Γιάννη. Με πλησιάζει τότε ένας Γερμαναράς, μέχρι εκεί απάνω. Ήτανε Ες Ες, αξιωματικός μεγάλος. Μου λέει, "Komm hier". Εγώ δεν τον έδωσα σημασία. Μπήγει μεγάλη φωνή γερμανικά, "Komm", μου λέει. Ε, πήγα κοντά του με το κομμάτι το τυρί, αυτό το σκουληκιασμένο, που 'ταν σαν μούγλα. Μού λέει έτσι ακριβώς, το θυμάμαι σαν να είναι τώρα. "Nichts essen". Αν "essen", λέει, "Alles karut". Δηλαδή, "Αν το φάτε, όλοι θα πεθάνετε". Άρχισε να μιλάει γρήγορα γερμανικά, τα οποία δεν καταλάβαμε, και βγαίνει ένας δεκανάκος απ'το Τολ, και του μιλάει γρήγορα γερμανικά και μας λέει "Alles komm", λέει. "Ελάτε όλοι", λέει. Και μας πάει στα μαγειρεία (του μίλησε αυτός) και μας βάζει από μια καστανιά φαί ο μάγειρας και είχε καρότα, μπιζέλια, καλαμπόκι, πατάτες, φασόλια ανακατεμένα και από μισή κουραμάννα μαύρο ψωμί. Και αφού φάγαμε καλά, πήγαμε να τον ευχαριστήσουμε και μόλις περάσαμε από μπροστά του τον κάναμε να πούμε αυτό το [Σκύβει το κεφάλι για ευχαριστώ]

Ένωση Προφορικής Ιστορίας (Βόλος). Αφηγητής: Κωνσταντίνος Καϊάφας -
Ερευνήτρια : Μαρία Καραστεργίου

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 2

Ομάδα 3

Αφού διαβάσετε τη μαρτυρία που ακολουθεί, να συντάξετε μια επιστολή συμπάθειας και συγγνώμης προς τον καροτσέρη.

Εγώ δούλευα στον Πειραιά και καθόμουνα στην Αθήνα. Κάθε πρωί λοιπόν 7:15 με 7:20 κατέβαινα τρέχοντας τα σκαλιά του ηλεκτρικού να πάρω το τρένο για να πάω στη δουλειά μου. Ένα πρωί, καθώς είχα αργήσει κι έτρεχα, θαρρώ σκόνταψα σε έναν άνθρωπο, ξαπλωμένο λίγο λοξά στην άκρη στα σκαλιά. Δίπλα του ένα τενεκεδάκι από κονσέρβα. Αυτά τα τενεκεδάκια εκείνη την εποχή ήταν συνηθισμένο πράγμα. Είχαν αρχίσει οι λιποθυμίες. Αργότερα κι εγώ θα λιποθυμούσα. Δύο φορές, στο δρόμο, γυρίζοντας από τη δουλειά. Ήταν τότε που επί 45 μέρες τρώγαμε σκέτες λαχανίδες, χωρίς λάδι και χωρίς ψωμί. Μαζευότανε κόσμος. Άμα είχε πέσει κάτω σε σηκώνανε, σου δίνανε λιγάκι νερό κι άμα συνερχόσουν φεύγανε. Δεν μπορούσαν άλλωστε να κάνουν και τίποτε άλλο.

Έσκυψα να βοηθήσω τον λιπόθυμο άνθρωπο. Κράτησα το κεφάλι του και το χέρι του να τον ανασηκώσω και τότε...πάγωσα. Ήταν νεκρός και ξυλιασμένος. Το έβαλα στα πόδια. Ούτε ξέρω πως βρέθηκα στη δουλειά. Από τότε σχεδόν κάθε πρωί έβρισκα και κάποιον νεκρό στα σκαλιά, με τενεκεδάκι ή όχι. Αργότερα πλήθυναν. Δύο και τρεις κάθε πρωί, μια μέρα μέτρησα πέντε. Εξωτερικά είχα εξοικειωθεί στη θέα τους, αλλά η τρομάρα δε μου 'φυγε ποτέ. Ο κόσμος πέθαινε αράδα. Η πείνα μας είχε θερίσει. Δεν έβρισκες παρά μονάχα λαχανίδα. [...]

Στη διασταύρωση Πλούτωνος με το δρόμο που πάει προς τα Ταμπούρια [στον Πειραιά] ξεμπούκαρε ένα καρότσι με χόρτα, πραγματικά χόρτα, του βουνού, όχι λαχανίδες. Χίμηξε ο κόσμος, κι εγώ μαζί. Έμεινα τελευταία. Στο καρότσι είχαν απομείνει μαδημένα σκόρπια χόρτα. Έδωσα τη σακούλα μου, βοήθαγα και εγώ να τα μαζέψω και τότε, καθώς σήκωσα μια λινάτσα να δω μην υπάρχει τίποτα από κάτω μέσα σε ένα σωρό παλιοτσούβαλα φανήκανε δυο μικρά, μικρά ποδαράκια πεντακάθαρα. Ο καροτσέρης με ένα πήδο με έσπρωξε και τα σκέπασε με το τσουβάλι. Πήρε τη σακούλα, μου την έβαλε στο χέρι και τράβηξε με το καρότσι του προς το δρόμο που πάει στο νεκροταφείο. Εγώ έφτασα στο σπίτι, έδωσα τη σακούλα με τα χόρτα.

Το βράδυ δεν μπόρεσα να βάλω μπουκιά στο στόμα μου. Τα μοίρασα στα πιάτα των άλλων και έπεσα στο κρεβάτι. Η νύχτα μου ήταν ανήσυχη, καθώς έρχονταν και ξανάρχονταν στον ύπνο μου τα δακρυσμένα μάτια του καροτσέρη και τα μικρά καθαρά ποδαράκια.

Έλλη Παπαδημητρίου, *Κοινός λόγος*, Ερμής, Αθήνα 2003 (Διασκευή)

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 2

Ομάδα 4

Φανταστείτε ότι είστε ένας δημοσιογράφος της εποχής εκείνης. Αφού μελετήσετε τις μαρτυρίες, να συντάξετε μια επιστολή προς τον Ελβετικό Ερυθρό Σταυρό, στην οποία να περιγράφετε την κατάσταση στη χώρα και να ζητάτε άμεση αποστολή βοήθειας. Την επιστολή σας να τη διανθίσετε και μια φωτογραφία από το διαδίκτυο ή μια ζωγραφιά ή ένα σύνθημα. Το κείμενό σας μπορείτε να το γράψετε στον υπολογιστή (στο Word) και μετά να το εκτυπώσετε.

A. «Προχθές ένα παιδάκι είχε μαζέψει ένα τενεκεδάκι γεμάτο κόκκαλα. Είχα την ηλιθιότητα να το ρωτήσω γιατί μαζεύει αυτά τα βρωμερά σκουπίδια. Και μου απάντησε Θριαμβευτικά: “Εμείς βράζουμε αυτά τα κόκκαλα και ζέρετε τι ωραία σούπα κάνουμε;»

Μ. Δούνιας, *Επειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής, είμεθα πάλι σκλάβοι. Το ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια, Εστία, Αθήνα 1987, σ. 144 (εγγραφή 6 Μαΐου 1942)*

B. «Ντυμένοι σε κουρέλια με πρόσωπα χλωμά, περισσότερο πεθαμένοι παρά ζωντανοί, σέρνουν οι δυστυχημένοι αυτοί άνθρωποι τα βήματά τους εδώ και εκεί άσκοπα, γυρεύοντας κάποια τροφή, σαν τα πεινασμένα ζώα... Στην απελπισία τους το μίσος τους στρέφεται ενάντια σε κάθε άτομο χορτάτο. Έχουν κηρύξει πόλεμο των απόρων εναντίον των “ευπορών”. Οι “εύποροι” είναι εκείνοι που έχουν έστω και τόσο λίγο παραπάνω απ’ αυτούς. Περνώντας από τον συνοικισμό Γκύζη βλέπω μια γυναίκα ημίγυμνη να οδύρεται· δείχνει στη φτωχική της αυλή, πλάι στην άθλια καλύβα της, και διηγείται πως της κλέψαν όλα τα ρουχαλάκια των παιδιών της, του ανδρός της και τα δικά της που είχε απλώσει εκεί για να στεγνώσουν...»

Μ. Δούνιας, *Ημερολόγιο Κατοχής, ο.π. ,σ. 128-9 (εγγραφή 23 Φεβρουαρίου 1942)*

Γ. 25 Νοέμβρη 1941

[...] Έχω επιστρατεύσει τις φίλες μου να μαζεύουν και το τελευταίο ψιχουλάκι τροφής. Το ίδιο κάνω κι εγώ [...] Και στο σούρουπο [...] αναζητούμε τα πεινασμένα παιδιά στις σκοτεινές κάμαρες των παλιών σπιτιών να τους μοιράσωμε ό,τι έχουμε. Χθες βράδυ ο μικρός Στ. Μ. [...] μοναχός του, ξαπλωμένος στη γωνιά της ερειπωμένης κάμαρας, περίμενε. Μας περιμένει κάθε βράδυ με τα μάτια καρφωμένα στην πόρτα.

Ι. Τσάτσου, *Φύλλα κατοχής, Εστία, Αθήνα 1966², σ. 27-28.*

Π. Πυρπυρής, *Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)*

Δ. Μαρτυρία

« Μια μέρα κατεβαίναμε με τη μητέρα μου από το πράσινο τραμ στο τέρμα Ιπποκράτους. Μαζί μας ταξίδευε και μια γυναικούλα χλωμή και κακομοιριασμένη, που κρατούσε σαν πολύτιμο θησαυρό μια μπουκάλα λάδι. Την εποχή εκείνη, όπως είναι γνωστό, το λάδι το πουλούσαν στη μαύρη αγορά και ήταν κάτι σαν το χρυσάφι.

Την ώρα που κατεβαίναμε, δεν κατάλαβα πώς, κάποιος ίσως την έσπρωξε τη γυναίκα, και η μπουκάλα της γλίστρησε από τα χέρια και έπεσε σπάζοντας με κρότο πάνω στις πλάκες του πεζοδρομίου. Το λάδι άρχισε να χύνεται αθόρυβα και ασταμάτητα. Η γυναικούλα αλαφιασμένη, ουρλιάζοντας, έπεσε στα γόνατα και με τις χούφτες της προσπαθούσε – μάταια βέβαια – να περισώσει ό,τι μπορούσε από το πολύτιμο υγρό. Με σπαραχτικές κραυγές, με τρελές κινήσεις, υπακούοντας σε μια παράλογη λογική, γεμάτη αναφιλητά, έσερνε τις χούφτες της πάνω στις πλάκες προσπαθώντας να κατορθώσει το ακατόρθωτο, ενώ το λάδι αδιάφορα χυνόταν και χυνόταν κάτω απ' τα σαστισμένα βλέμματα των περαστικών που μαζεύτηκαν και κοιτούσαν αναστατωμένοι, γιατί όλοι ήξεραν πολύ καλά πως το τίμημα για ένα μπουκάλι λάδι ήταν πολύ βαρύ – άλλοτε η προίκα της κόρης, χρυσαφικά, έπιπλα, λίρες κι ό,τι μικρό θησαυρό έχει ένας άνθρωπος για ώρα ανάγκης».

Μαρτυρία της Λένας Παππά στο «Η Αθήνα της Κατοχής», *Η Καθημερινή*, *Επτά ημέρες*, 25.4.1999

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε

Οδ. Ελύτης, *Άξιον εστί* – Τα Πάθη – Μελοποίηση Μ. Θεοδωράκης

Ένα το χελιδόνι

Ένα το χελιδόνι * κι η Άνοιξη ακριβή

Για να γυρίσει ο ήλιος * θέλει δουλειά πολλή

Θέλει νεκροί χιλιάδες * να 'ναι στους Τροχούς

Θέλει κι οι ζωντανοί * να δίνουν το αίμα τους

Θέ μου Πρωτομάστορα * μ' έχτισες μέσα στα βουνά

Θέ μου Πρωτομάστορα * μ' έκλεισες μες στη θάλασσα!

Πάρθηκεν από Μάγους * το σώμα του Μαγιού

Το 'χουνε θάψει σ' ένα * μνήμα του πέλαγου

Σ' ένα βαθύ πηγάδι * το 'χουνε κλειστό

Μύρισε το σκοτάδι * κι όλη η Άβυσσο

Θέ μου Πρωτομάστορα * μέσα στις πασχαλιές Και Συ

Θέ μου Πρωτομάστορα * μύρισες την Ανάσταση!

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 3

Ομάδα 1

Διαβάστε τα παρακάτω αποσπάσματα και εντοπίστε τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι προσπάθησαν να εξασφαλίσουν τροφή. Ενημερώστε σχετικά την υπόλοιπη τάξη και παρουσιάστε έναν σύντομο διάλογο ανάμεσα σε έναν πεινασμένο αστό και έναν αγρότη-παραγωγό, τέτοιο που να αποδίδει έναν από τους τρόπους αυτούς.

A.

Οι διαδρομές από τα αστικά κέντρα στην επαρχία προς αναζήτηση τροφίμων ήταν ένας από τους τρόπους με τον οποίο οι άνθρωποι επιχείρησαν να επιβιώσουν. Ωστόσο, το εγχείρημα ήταν δύσκολο όχι μόνο εξαιτίας των μεγάλων αποστάσεων, αλλά και διότι οι πολίτες έπρεπε να πάρουν ειδική άδεια μετακίνησης. Οι άνθρωποι έφευγαν από τα σπίτια τους το πρωί και επέστρεφαν το βράδυ ή κάποιες φορές ύστερα από αρκετές ημέρες περιπλάνησης με τα πόδια. Γενικά, τα πλήθη - κυριολεκτικά - που επιδίδονταν στη «διά της ανταλλαγής» αναζήτηση των απαραίτητων έφθαναν από την Αθήνα ως τον Όλυμπο και την Κατερίνη - όσο πιο μακριά μπορούσε να φθάσει κανείς, τόσο καλύτερες σχέσεις ανταλλαγής μπορούσε να εξασφαλίσει.

Μερικοί από τους αστούς, που είχαν συγγενείς στην επαρχία, μετακόμισαν εκεί. Πολλοί επαγγελματίες ή μισθωτοί στις μικρές πόλεις νοίκιαζαν κάποιο χωράφι για να καλλιεργήσουν οι ίδιοι εκεί τα αναγκαία. Σε ημερολόγια της εποχής, που ανήκουν σε μέλη αστικών οικογενειών, διαβάζουμε για την αξιοποίηση εκτάσεων γης με οικιακές, ως πούμε καλλιέργειες, όπως πατάτες ή για την εκτροφή οικόσιτων ζώων μέσα στην πόλη, ιδιαίτερα στις περιφερειακές συνοικίες αλλά και στις ταράτσες των πολυκατοικιών.

Καθώς πλησίαζε, όμως, η ωρίμανση των καρπών, οι άνθρωποι αυτοί έπρεπε να κοιμούνται δίπλα στο πολύτιμο προϊόν τους, γιατί ταυτόχρονα έκαναν μαζικά την εμφάνισή τους και οι κάθε είδους κλέφτες. Οι κλοπές κρεμμυδιών, κριθαριού, λαχανικών αλλά και γενικότερα τροφίμων πύκνωσαν. Από την άλλη πλευρά, τα χωριά παραφορτώθηκαν από άψυχα και έμψυχα. Αστοί και αγρότες έρχονταν σε καθημερινή επαφή, σε μια ανταλλαγή προϊόντων αλλά και νοοτροπιών. Οι αγρότες αποκτούσαν έπιπλα, ρούχα, κοσμήματα, αντικείμενα που συνδέονταν με τη ζωή στην πόλη και φαίνεται να ικανοποιούσαν ένα όνειρο ή ένα απωθημένο τους. Οι αστοί έδιναν τα πάντα για ένα σακί αλεύρι ή υιοθετούσαν συνήθειες και τρόπους ζωής των αγροτών.

M. Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003 (Διασκευή).

B.

Το αίσθημα πανικού που κατέκλυζε τους ανθρώπους όταν εμφάνιζαν συμπτώματα ασιτίας καθιστούσε «πανίσχυρο και κυρίαρχο το ένστιχτο της αυτοσυντήρησης, απαλλαγμένο από κάθε χαλινό ή κοινωνική συμβατικότητα». Το ένστιχτο αυτό, που προκάλεσε την άμβλυση του αισθήματος της αηδίας: «τη φριχτή εκείνη εποχή είδαν παιδιά να τρώνε τα εμέσματα των Ιταλών και Γερμανών αξιωματικών έξω από τα εστιατόρια και τις ταβέρνες», που οδηγούσε κάποιους σε ακραίες σκέψεις, όπως αυτές ενός πατέρα για το ετοιμοθάνατο παιδί του: «έκαμα σκέψεις απανθρώπου [...] διότι έλεγαν [...], εάν το παιδί αποθάνη θα κρατήσω τα δελτία και τούτο έβανε βάλσαμον εις το πόνο μου», οδήγησε ακόμη και στην καταγραφή περιπτώσεων κανιβαλισμού.

Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η Εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 82-83.

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 3

Ομάδα 2

Διαβάστε την πηγή που ακολουθεί και εντοπίστε τους τρόπους με τους οποίους επιχειρήθηκε η αντιμετώπιση του λιμού στην Κατοχή. Ενημερώστε την υπόλοιπη τάξη και παρουσιάστε μια παγωμένη εικόνα (ταμπλό βιβάν) ή ένα δρώμενο που να αποδίδει τα συσσίτια που οργανώθηκαν.

A.

Κατά την Κατοχή οργανώθηκαν συσσίτια από την πολιτεία, από συλλογικούς κοινωνικούς φορείς αλλά και από ιδιωτικές επιχειρήσεις. Κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν τα νερόβραστα εδέσματα, οι λαχανίδες, τα χαρούπια, τα σύκα, οι σταφίδες, το πλιγούρι και τα μακριά τραπέζια. Ωστόσο, η γραφειοκρατική αντίληψη των κρατικών υπηρεσιών και η διάθεση εκμετάλλευσης δεν βοηθούσαν στη γρήγορη και αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων.

Η Εκκλησία, ο Ερυθρός Σταυρός είχαν επίσης οργανώσει συσσίτια. Το ίδιο και οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις Εθνική Αλληλεγγύη και Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ). Ως προς τον ιδιωτικό τομέα, όπως προκύπτει από διάφορα στοιχεία, στην Αθήνα μέχρι το Δεκέμβριο του 1943, λειτουργούσαν 666 συσσίτια σε βιομηχανίες, εργοστάσια και επιχειρήσεις. Ωστόσο, το χειμώνα του 1941 - 1942 τα συσσίτια δεν λειτουργούσαν συστηματικά, γιατί δεν υπήρχε επάρκεια τροφίμων.

Ξεχωριστά ήταν τα συσσίτια που οργανώνονταν για παιδιά. Ξεκίνησαν με πρωτοβουλία του Ερυθρού Σταυρού, μαζικών φορέων της πόλης - όπως το Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο, οι Ναυτικοί Όμιλοι κ.λπ. - και μεμονωμένων πολιτών. Τα συσσίτια αυτά εφοδιάζονταν τόσο από τις προσπάθειες των ίδιων των φορέων, από τις δωρεές επαγγελματιών ενώσεων, τα τρόφιμα που συγκέντρωνε για παιδιά το Λύκειο Ελληνίδων κοκ.

Μ. Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 8^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003 (Διασκευή).

B. Προφορική μαρτυρία

«Στις φυλακές Ρήγα Φεραίου (στον Βόλο) έγιναν συσσίτια και μας φτιάνανε μπιζέλια. Τι λάδι βάζανε τώρα δεν ξέρω, κι ήταν σκουληκιασμένα. Μας δίνανε και γαλέτα. Η γαλέτα ξέρετε τι είναι; Ήταν τόσο δα ψωμάκια ξερά, άσπρα ψωμιά ξερά, να τρώει ο στρατός όταν είναι σε επιχειρήσεις. Αυτή τη γαλέτα είχε σκουληκιάσει και μας τη βράζανε με λίγο λάδι μέσα σε νερό και την κάνανε γιαχνί, παπάρα τη λέγαμε γιατί φούσκωνε. Τα δε σκουλήκια ήτανε παντού. Μας δίνανε και μια κουταλιά από

Π. Πυρπυρή, Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)

κονσέρβες. Ήταν μεγάλες κονσέρβες και είχαμε ένα κουτάλι μαζί μας και πηγαίναμε και τρώγαμε. Ούτε σκουλήκια βγάζαμε, ούτε τίποτα, όπως ήταν τα τρώγαμε όλα. Δεν παθαίναμε τίποτα. Τα δε στομάχια μας αλέθανε σίδερα, τόσο πολύ».

Ποιος οργάνωνε αυτά τα συσσίτια;

«Ο Ερυθρός Σταυρός. Πατάω ένα κουμπί και βγαίνει μια χοντρή, λέγαμε τραγούδι, και λέει στα παιδάκια "νιξ φαί". Το "νιξ" φαί είναι "όχι", στα γερμανικά το "νιξ", όχι, "νιξ φαί». Θα πάω στο... "Θα πάω να διαμαρτυρηθώ στον Ερυθρό Σταυρό ότι είσαστε συνέταιροι κι οι δυο". Δηλαδή η χοντρή με τον υπεύθυνο του συσσιτίου τα τρώγανε αυτοί και δεν μας ταΐζαν εμάς».

Ένωση Προφορικής Ιστορίας (Βόλος). Αφηγητής: Μιχάλης Φατσης. Ερευνήτρια: Μαρία Καραστεργίου

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 3

Ομάδα 3

Φανταστείτε ότι είστε σεναριογράφος – σκηνοθέτης. Αφού μελετήσετε τις οπτικές και γραπτές πηγές που ακολουθούν, να δημιουργήσετε ένα δρώμενο και ένα σύνθημα που να αποδίδουν τη συμβολή του Εθνικού Εργατικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΕΑΜ) στην αντιμετώπιση του λιμού κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Ο χρόνος παρουσίασης του κειμένου σας δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 2-3 λεπτά.

Α.

Στα μέσα του χειμώνα 1941-1942 στην Αθήνα όπως και στον Πειραιά και στις άλλες

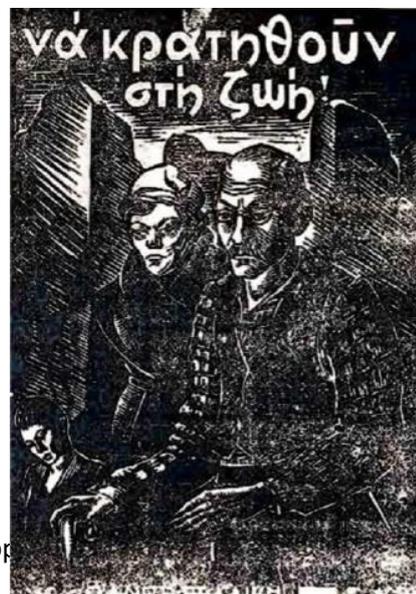
μεγάλες πόλεις της χώρας, μεγάλες ουρές σχηματιζόνταν μπροστά στα δημαρχεία, τα σχολεία, τις διοικητικές υπηρεσίες, τις τράπεζες κι άλλα ιδρύματα. Χιλιάδες και χιλιάδες πολίτες περίμεναν υπομονετικά μ' ένα άδειο κουτί κονσέρβας στο χέρι, τη διανομή του συσσιτίου. Εργάτες και μικροϋπάλληλοι, αλλά και καθηγητές, διάσημοι συγγραφείς και ζωγράφοι, μέλη της Ακαδημίας, νέοι και γέροι, έκαναν όλοι ουρά, μέσα στον παγερό άνεμο του χειμώνα, για να επωφεληθούν από τη διανομή τροφίμων που δεν ήταν, το συχνότερο, παρά μια σούπα από

βραστά ξεροφάσολα με λίγο λάδι από πάνω.

Επίσημα, το συσσίτιο ήταν έργο των δημαρχιών, των συλλόγων ή του Κράτους. Στην πραγματικότητα, η επιχείρηση, που απαιτούσε τεράστιο αριθμό από διαβήματα, ρισκοκίνδυνες μεταφορές, κρυφές μάχες στα υπουργεία και τις Κομμουντατούρες, καθώς κι ένα έλεγχο και μια αφοσίωση την κάθε στιγμή, στηριζόταν στο ακέραιο στο ΕΑΜ.

Ανδρέας Κέδρος, *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, Θεμέλιο Αθήνα 2004 (Διασκευή).

Β. Το Εθνικό Εργατικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΕΑΜ) για την αντιστασιακή και συνδικαλιστική εκπροσώπηση των εργαζομένων (ΕΕΑΜ) είχε συγκροτηθεί ήδη από τον Ιούλη του 1941, πριν το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) που ιδρύθηκε τον Σεπτέμβρη. Μέλη του ΕΕΑΜ ενεπλάκησαν στα πολυάριθμα δίκτυα προμήθειας και διανομής τροφίμων: εισήλθαν στις επιτροπές διαχείρισης συσσιτίων, στα διοικητικά συμβούλια προμηθευτικών συνεταιρισμών, στις επιτροπές οργάνωσης ομαδικών «εξορμήσεων» στην επαρχία

Π. Πυρπυρής, *Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)*

προς εξεύρεση τροφίμων, στα δίκτυα κλοπής υλικών από τους εργάτες των επιταγμένων από το στρατό κατοχής παραγωγικών μονάδων και έτσι μετασχηματίστηκε η αυτοσχέδια δράση για ατομικό όφελος σε συλλογική αντιστασιακή δράση. Πέρα από αυτά την άνοιξη του 1942 πρωτοστάτησε στην πρώτη απεργία που πραγματοποιήθηκε στη χώρα και σε όσες ακολούθησαν. Το αίτημα αυτής της κινητοποίησης, μα και όσων ακολούθησαν, ήταν αυξήσεις στους μισθούς και επειδή το χρήμα δεν είχε αξία, συσσίτια και εφοδιασμός με είδη πρώτης ανάγκης [...].

[...] Τα δύο πρώτα χρόνια της Κατοχής το βάρος του προγράμματος του ΕΑΜ έπεσε στην επιβίωση του λαού κι αυτό ήταν που τράβηξε και τον κόσμο, γιατί οι άνθρωποι του ΕΑΜ είναι αυτοί που κινητοποίησαν με διαβήματα στην Αρχιεπισκοπή, στους Γερμανούς, στον Ερυθρό Σταυρό. Παντού δημιουργούνταν επιτροπές, οι οποίες πίεζαν την κατάσταση να σταματήσουν οι κατασχέσεις των τροφίμων και να ανοίξουν συσσίτια. Έτσι πέτυχαν κατά κλάδους και στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, να δημιουργηθούν ορισμένες λαϊκές επιτροπές οι οποίες δημιούργησαν και συσσίτια.

ΠΗΓΗ: Συνέντευξη του Μάνου Ιωαννίδη⁴, στο *Ρεπορτάζ Χωρίς Σύνορα* το 2012, στο <http://tvxs.gr/news/prosopa/m-ioannidis-oi-synaiterismoi-allileggyis-esosan-tin-ellada-stin-katoxi&dr=tvxsmrstvxs> (Διασκευή).

Γ.

«ΑΓΡΟΤΕΣ,

Μην αφήσετε ούτε ένα κομμάτι γης που να μην το καλλιεργήσετε φέτος. Η αγωνιζόμενη Ελλάδα έχει ανάγκη από ψωμί. Πρέπει να της το εξασφαλίσουμε. Οι αντάρτες μας πάνω στα βουνά πολεμάνε για τη λευτεριά μας. Μιμηθείτε τους και σεις στον κάμπο με τη μάχη του ψωμιού. Το ίδιο προσφέρετε στον αγώνα όπως και κείνοι. Όλες μας λοιπόν οι προσπάθειες για εντατική καλλιέργεια. Ούτε ένα χωράφι να μη μείνει χέρσο, ούτε ένα χωράφι ακαλλιέργητο. Πρέπει να κερδίσουμε τη μάχη του ψωμιού. Είναι εθνική ανάγκη».

Εφ. *Ρούμελη* 15-9-1943

⁴ Ο Μάνος Ιωαννίδης, υπήρξε στην Κατοχή καπετάνιος του λόχου Βύρωνα του ΕΛΑΣ.

ΦΥΛΛΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ 3

Ομάδα 4

Διαβάστε τα αποσπάσματα που ακολουθούν και εντοπίστε τους τρόπους με τους οποίους εκδηλώθηκε η επιθυμία των Ελλήνων για ζωή και δημιουργία ιδιαίτερα μετά την πρώτη αντιμετώπιση της διατροφικής κρίσης στην Κατοχή. Στη συνέχεια, συντάξτε ένα δημοσιογραφικό άρθρο έκτασης περίπου 150 λέξεων στο οποίο να αποτυπώνεται η αισιοδοξία για ένα καλύτερο αύριο. Το άρθρο σας, που μπορείτε να το διανθίσετε με μια ζωγραφιά ή ένα ποίημα, να το δακτυλογραφήσετε (σε Word) και να το εκτυπώσετε.

A.

Πολλοί που βίωσαν έντονα, ακόμη και τραυματικά, την πείνα μπόρεσαν να μετατρέψουν, ιδιαίτερα με την πρώτη βελτίωση του επισιτιστικού προβλήματος, το σωματικό και ψυχικό αδιέξοδό τους σε έντονη βούληση για ζωή και αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον. Ως πρώτος δείκτης αισιοδοξίας, με τη βαρύτητα που έχει για όλο το κοινωνικό σώμα, είναι η αύξηση των γεννήσεων. Ένας έφηβος της εποχής εκείνης, που με τη μαρτυρία του εκφράζει πολλούς από τη γενιά του, έλεγε σε μια πρόσφατη ομιλία του ότι *«ερωτευτήκαμε», «χορεύαμε», «μας κατέλαβε η γοητεία της αντίστασης ενάντια στους υπευθύνους για τα δεινά μας, καταχτητές και συνεργάτες».*

Η αντίσταση αυτή πήρε γρήγορα ευρύτερο χαρακτήρα και δεν ήταν μόνο υπόθεση των νέων. Η πείνα και η συνακόλουθη απειλή του θανάτου, ο ίδιος ο θάνατος, φαίνεται ότι αντιμετωπίστηκε με την αύξηση χιλιάδων γεννήσεων. Και οι γάμοι αυξήθηκαν στην Αθήνα από 4.672 το 1942 σε 6.118 το 1943. Είναι κι αυτοί, όπως και οι γεννήσεις, δείκτης αισιοδοξίας. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχθεί ότι η μη δραματική μείωση των γάμων το 1942, όπως θα αναμενόταν, ίσως δείχνει ότι και στην κρίσιμη εκείνη περίοδο τα ζευγάρια όχι μόνο θέλησαν να επισπεύσουν, μπρος στους κινδύνους και την αβεβαιότητα του μέλλοντος, τις συναισθηματικές τους εκκρεμότητες, αλλά και να αντιμετωπίσουν από κοινού με τον έρωτα το ζοφερό παρόν.

Ιδιαίτερα με τις αφίξεις των πρώτων φορτίων σιτηρών και άλλων αγαθών του Ερυθρού Σταυρού από το καλοκαίρι του 1942, οπότε άρχισε να υποχωρεί σταδιακά η καταλυτική πείνα συνανθρώπων ώθησε πολλούς σε μια άλλη θεώρηση της κοινωνίας και του δικού τους ρόλου σ' αυτήν. Ένωσαν πιο έντονα το μέγεθος της ανισότητας μπρος τη ζωή και το θάνατο, την αδικία, το πόσο λίγο ανταποκρίθηκαν στις κρίσιμες περιστάσεις οι περισσότεροι πολιτικοί ηγέτες τους. Η αντίσταση, με προθυμία να διακινδυνευτεί και η ίδια η ζωή, στράφηκε κυρίως κατά των κατακτητών και των συνεργατών τους. Αλλά και νέοι στόχοι τους ενέπνεαν: μια ελεύθερη αλλά συγχρόνως και δίκαιη κοινωνία από την οποία θα έλειπαν τα βαρίδια και οι ανισότητες του παρελθόντος.

Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», στο Χατζηιωσήφ Χρ. - Παπαστράτης Πρ. (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Γ2. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007 (Διασκευή).

Π. Πυρπυρή, Η πείνα στην Κατοχή – Εργαστήρι (workshop)

B.

Δύο από τις πιο γνωστές νεανικές αντιστασιακές οργανώσεις ήταν η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ) του ΕΑΜ και η Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ), η οποία αποτελούσε αντίπαλο δέος για την ΕΠΟΝ. Τα παιδιά αυτής της ομάδας δεν είχαν ιδεολογικό πρόβλημα με την δυτική κουλτούρα και συνεπώς υιοθετούσαν ανάλογους τρόπους διασκέδασης. Οι τρόποι αυτοί, συνδύαζαν την αντίσταση με τα πάρτι! Πάρτι για να χορέψουν, αλλά και για να αποχαιρετήσουν συντρόφους που έφευγαν για τη Μέση Ανατολή ή το Αντάρτικο. Σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες, στα πάρτι εκείνα χορεύονταν μέχρι πρωίας τα μοντέρνα τραγούδια της εποχής, πλέκονταν τα ειδύλλια αλλά και οργανωνόταν ο αντιστασιακός αγώνας.

Πάρτι γίνονταν και «υπέρ των σκοπών του ΕΑΜ». Όμως οι ΕΠΟΝίτες δεν ήταν δυνατόν να χορεύουν με τις μουσικές εκείνων που διαφωνούσαν ιδεολογικά, έτσι διάβαζαν το *Μιλάει η Μόσχα* του Μ. Λουντέμη, τραγουδούσαν αντάρτικα και χόρευαν δημοτικά τραγούδια. Το ΕΑΜ, που επιδίωκε την «αγωνιστική σοβαρότητα», έχανε τους νέους που ήθελαν να χορεύουν μοντέρνα ευρωπαϊκά – και δεν ήταν και λίγοι... Περιγραφές της εποχής μιλούν για εκατοντάδες νεαρούς που στριμώχνονταν καθημερινά στο Σινέ-Νιούς για να χορέψουν τζαζ και σουίνγκ στα μουσικά πρωινά.

Τα πάρτι της Κατοχής δίνουν το στίγμα των δύο κυρίαρχων και αντιμαχόμενων νεανικών αντιλήψεων. Στην μία πλευρά έχουμε τα πάρτι της ΕΠΟΝ και στην άλλη τα πάρτι των παιδιών της τζαζ και του Σουίνγκ. Και τα δύο διαρκούν όλη τη νύχτα αφού η κυκλοφορία απαγορεύεται. Και τα δύο γίνονται όχι μόνον για διασκέδαση αλλά και για να οργανωθεί ο αντιστασιακός αγώνας. Διαφέρουν όμως ριζικά στο φρόνημα. Ουσιαστικά είναι οι γιορτές δύο «ομοίαιμων», αλλά όχι και ομοψύχων κόσμων.

Πηγή: <https://greekcivilwar.wordpress.com/2017/02/18/gcw-944/>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ

Γ. Ρίτσος, *Ρωμιοσύνη* (απόσπασμα)- Μελοποίηση Μ. Θεοδωράκης

Με τόσα φύλλα σου γνέφει ο ήλιος καλημέρα
με τόσα φλάμπουρα λάμπει, λάμπει ο ουρανός
και τούτοι μέσ' τα σίδερα και κείνοι μεσ' το χώμα.

Σώπα όπου να `ναι θα σημάνουν οι καμπάνες.

Αυτό το χώμα είναι δικό τους και δικό μας.

Κάτω απ' το χώμα μες στα σταυρωμένα χέρια τους
κρατάνε τις καμπάνες το σχοινί,
προσμένουνε την ώρα, προσμένουν να σημάνουν την ανάσταση
τούτο το χώμα είναι δικό τους και δικό μας
δεν μπορεί κανείς να μας το πάρει

Σώπα όπου να `ναι θα σημάνουν οι καμπάνες